

האם עתידה של הדיסציפלינה ההיסטורית מאחוריה?

אביבה חלמיש

יואב גלבר / היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית
בעולם ובארץ, ספרית אפקים / הוצאת עם עובד, תל-אביב 2007,
642 עמ'

כשאנחנו אומרים היסטוריה, למה אנחנו מתכוונים? לאירועים ותהליכים שהתרחשו בעבר? לחקר העבר ושחזורו בדרך מדעית? ואולי אנו מצטרפים לדעתו של נפוליאון בונפרטה, שההיסטוריה אינה אלא אגדה שהכול הסכימו עליה, ובמילים אחרות – מיתוס ולא מציאות? שאלות אלה, ורבות נוספות הנגזרות מהן, מעסיקות זה זמן רב היסטוריונים, מלומדים מתחומי דעת אחרים ו"סתם" שוחרי השכלה, והן מעוררות מחלוקות וויכוחים לרוב באקדמיה ומחוץ למגדל השן. ספרו של יואב גלבר, **היסטוריה, זיכרון ותעמולה**, פותח לקורא העברי, שכמעט לא נחשף עד כה לדיונים מקיפים ושיטתיים בעניינים אלה, צוהר להיכרות רחבה וסדורה עם שלל סוגיות מלומדות ואקטואליות.

הספר מזמין את הקורא למסע לימודי מודרך במשעולי הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ" ומביא את ניחוח השיח ההיסטוריוגרפי העולמי לאוהלי שם. זהו חיבור עב-כרס, שכבר תוכן העניינים שלו מעיד עליו, שהוא בבחינת "הפוך בו והפוך בו והכול בו": העבר, חקירתו וחוקריו; היסטוריה – ישנה וחדשה; ה"תורה" הפוסט-מודרניסטית ונביאיה; מִפְּנִים ואופנות; על מורכבות הכתיבה ההיסטורית; זיכרון אינדיבידואלי ותיעוד בעל-פה; זיכרון קולקטיבי והיסטוריה; גישות ציוניות ופוסט-ציוניות לחקר ההיסטוריה היהודית; הפולמוס על ההיסטוריה של הציונות, היישוב ומדינת ישראל; היסטוריה ותעמולה בחברה מקוטבת. אף כי הספר כתוב כהרצאה מלומדת אקס־קתדרה, הקריאה בו דוחקת בקורא להיות משתתף פעיל, והוא מוצא עצמו מסכים או מתנגד, מזדהה או מתווכח ואולי אפילו מתרגז, ובכל מקרה הוא אינו נותר אדיש מול קביעותיו הנחרצות או הסמויות של המחבר, והוא משתאה נוכח שפע הידע והתובנות שלו.

גלבר חיבר כתב הגנה על הדיסציפלינה ההיסטורית מפני מהרסיה הבאים מתוכה ומפני מחריביה הפולשים ברגל גסה לתחומיה. במובן זה הספר שלפנינו מזכיר את ספרו של ריצ'רד אוונס *In Defense of History* (Evans), שראה אור עשר שנים לפניו. ובדעתו של מי שזיכרונו ארוך עוד יותר עולה מאליו ספרו של א"ה קאר, **היסטוריה מהי?**, שראה אור בשנת 1961

פרופסור אביבה חלמיש, מן האוניברסיטה הפתוחה, היא היסטוריונית החוקרת את תולדות היישוב. ספרה האחרון, **במרוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים**, ראה אור בהוצאת יד יצחק בן-צבי בשנת 2006.

avivaha@openu.ac.il :ל"א

נורק חצי יובל שנים לאחר מכן יצאה המהדורה העברית שלו, בתרגומו של אורי רם), והיה לחם חוקם של דורות של היסטוריונים. אלא שכיום, בהמולת שפע הפרסומים בנושאים מעין אלה, והוויכוחים שהם מתעדים, מעוררים או מלבים, "ההיסטוריה מהי?" נראה כשייך לעידן אחר. יתר-על-כן, הספר של קאר, והתגובות עליו, היו בעיקרם סיפור פנימי, ויכוח, חריף ככל שהיה, בין חברי קהילת ההיסטוריונים, חילוקי דעות בתוך גילדה, שחבריה פעלו על-פי כללי משחק דיסציפלינריים מוסכמים. ואילו עתה החזית אינה עוברת רק בתוך מחנה ההיסטוריונים. מזה עשורים אחדים מתנהל מאבק רב-חזיתות, בעיקר בין שומרי החומות של הדיסציפלינה ההיסטורית לבין הקמים עליה, מבית ומחוץ, לחסלה או לטשטש את דמותה ואת זהותה.

ספרו של גלבר הוא מענה מלומד לגישה רווחת, שההיסטוריה היא כלל לא מדע, אין לה כלים וחוקים, וכל אחד יכול ומסוגל לכתוב את תולדות העבר – שהרי כולנו נבונים, כולנו חכמים ומה רבותא בעבודתם של ההיסטוריונים? הוא מספק אישור להגדרת עבודתו של ההיסטוריון כשלעצמה וביחס לעמיתו מתחומי דעת אחרים ברוח זו: ההיסטוריון מנסה לשחזר את העבר, לרדת לחקרה של תקופה או של תופעה על ייחודה וחד-פעמיותה, ואילו איש מדעי החברה נוטה להכללות, להשוואות, לעבודה על-פי מודלים ופרדיגמות. ידועות הרי ההשמצות ההדדיות של אנשי התחומים הללו, כשאלה מדברים על ההיסטוריון שידוע הכול, אך אינו מבין מאומה, ואלה – על איש מדעי החברה העובד על-פי תזה, מודל, תאוריה או פרדיגמה, וחלילה לעובדות בלבבל אותו.

מה הניע היסטוריון רב-פעלים, שהטביע חותם על ההיסטוריוגרפיה הציונית, היישובית והישראלית, ליטול על עצמו מלאכה מתישה וכמעט כפוית תודה, של כתיבת ספר כה מקיף על הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ? הספר התפתח, כך מסתבר, בסדר הפוך מסדר פרקיו ומרכיבי כותרת המשנה. בשיחה שקיימנו במהלך כנס האגודה הבינלאומית ללימודי ישראל בחודש מאי 2008 באוניברסיטת ניו-יורק, הסביר לי גלבר, שהמסע החל ככתיבת ספר אישי, מעין ניסיון לסכם 30 שנות פעילות היסטוריוגרפית. הצעד הראשון היה מאמרו "על מצבה של ההיסטוריוגרפיה בישראל" שהתפרסם בשנת 2003 בקובץ **תשובה לעמית פוסט-ציוני** (בעריכת טוביה פרילינג). עם הזמן הוא שינה כיוון ופנה להכרת המקצוע בעולם, ולא רק בארץ. ואכן, הספר נע מן העולם אל ישראל, מן הכללי אל הפרטי. כבר במבט ראשון על תוכן העניינים ומספרי העמודים ניתן להבחין ש"העולם" הוא עיקרו של הספר בכמות. בתום הקריאה, דעתי היא, שזו גם תרומתו הייחודית והחשובה יותר לקורא הישראלי, שבע הוויכוחים המכים גלים בזירה – שלא לומר: בשולית – המקומית, והוא יוצא נשכר מהיכרות, ולו חלקית, עם מה שקורה בעולם הרחב.

גלבר נרתם לכתיבת הספר אל מול הסכנה של "הרס הדיסציפלינה וכלליה כתא היסודי של ארגון המדע והאקדמיה". זו בעיניו סכנה אוניברסלית בשני מובנים: היא כלל-עולמית והיא מאיימת על כל תחומי הדעת. ואולם ההיסטוריה נפגעת מסכנה זו יותר מן הדיסציפלינות האחרות, שכן,

ההיסטוריה כיום היא תחום המאפשר דריסת רגל בו לכל מאן דבעי, ועוסקים בה סוציולוגים, אנתרופולוגים, פסיכואנליטיקאים, פולקלוריסטים, חוקרי תרבות, מבקרים ספרותיים, בלשנים ופילוסופים, היסטוריונים "אוראליים" שעניינם בזיכרון וגיאוגרפיה, וודאי לא מניתי את כולם (עמ' 10 וגם עמ' 249).

הזיכרון עלול לנשל את ההיסטוריה מן המונופולין העבר

גלבר אחוז חרדה שמה הדיסציפלינה ההיסטורית מאבדת את מקומה המרכזי בהכרת העבר. "בתוך שלל דרכי ההתייחסות האנושית אל העבר, למן הגעגועים ועד למחקר, מעמדם של המחקר ההיסטורי ושל הכתיבה המתבססת עליו מותקף ונמצא [...] בנסיגה זה כמה עשרות שנים, ודרכים אחרות של התייחסות אל העבר עולות במקומם" (עמ' 10). אנשים מדברים על העבר, אך אינם כותבים היסטוריה, מצר גלבר, ומצביע על אויב חדש באופן יחסי וחמקמק, הזיכרון, המבצבץ בין הגעגועים למחקר, אורב להיסטוריה ומאיים לנשל אותה מן המונופולין על העבר. הזיכרון הוא חידוש, אחד מיני כמה, שיובא לישראל ממקום צמיחתו במערב, והיום, למגינת לבו של גלבר, הוא הוא ה"בון-טון" של השיח הציבורי והאקדמי ביחס לעבר.

כה מוחשית וגדולה היא סכנת ההשתלטות של הזיכרון על העבר אגב דחיקת רגליה של ההיסטוריה, עד כי גלבר הציב אותו במפורש בשם הספר, באופן המעיד, שלדידו יחס לעבר המבוסס על הזיכרון, האינדיבידואלי והקולקטיבי, אינו היסטוריה אלא היפוכה: לא חיפוש האמת אלא הנחלתה מתוך הנחה שהיא כבר ידועה, או, לחלופין, שהיא אינה קיימת ולכל אחד האמת שלו. ההתקפה רבתי על הזיכרון היא למעשה דו-חזיתית. חזית אחת, לאורך הקו של ויתור על חיפוש האמת לטובת הנחלתה של אמת ידועה, היא מלחמת ההיסטוריה בזיכרון כמעצב זהות. במובן זה הזיכרון, כמוהו כמעמולה, עושה שימוש בעבר לצורכי ההווה, ובמילים אחרות, לפנינו תופעת היסטוריה של זהות המבוססת על הזיכרון ועל הנרטיב של הקבוצה המעצבת את זהותה. גלבר משרטט שדה מערכה שבו מתחוללת מלחמת ה' (היסטוריה) ב-ז' (כפול שתיים – זיכרון וזהות), ולטעמו, אלה שמשני צדי המתרס אינם יכולים לדור בכפיפה אחת.

החזית השנייה של ההתקפה על הזיכרון היא לאורך הקו של ויתור על חיפוש האמת מתוך אמונה שהיא אינה קיימת ולכל אחד האמת שלו. חזית זו היא חלק מן המערכה נגד הפוסט-מודרניזם, אותה מנהל גלבר בהנחה שהקורא מכיר את עיקריו. או שמה הוא נמנע מלפרט את עיקרי התורה של הפוסט-מודרניסטים, משום ש"קשה להבין מה היא בעצם תורתם, מאחר שדרך-כלל הם מסתפקים בביקורת על גישות אחרות". הוא פורש קשת רחבה של אבסורדים הנובעים מן הגישה הפוסט-מודרניסטית, שההיסטוריה אינה הנפגעת היחידה ממנה, שכן היא צרתם (תרתי משמע) של תחומי דעת רבים, ובהם הספרות והפילוסופיה. את השאלות בעניין זה מנסח גלבר על גבול הסרקזם, כגון, "כיצד על בני-האדם להתייחס אל העבר אם הוא אינו אלא פרי דמיונם של היסטוריונים?" (עמ' 10).

249). והרי לנו דוגמא אחת מיני רבות לאמירות קצרות וקולעות שהספר משובץ בהן, התבטאויות המפתות מאוד לצטטן ולצאת מהן לפרשנות ולדיון נרחב.

ויש גם הגדרות המנוסחות באופן פוזיטיבי (ואיני כותבת "חיובי" כדי שלא תעלה משם התואר משמעות ערכית, ויש לקרוא "פוזיטיבי" ובשום אופן לא לפרש זאת כ"פוזיטיביסטי"), ובהן הדנות בסוגיות שהן לב-לבה של הדיסציפלינה ההיסטורית. כך, למשל, שאלת האובייקטיביות:

על הטיעונים – לא על ההיסטוריונים – להיות אובייקטיביים. האובייקטיביות של הטיעונים מותנית בביסוסם על מרב המקורות הקיימים, על אסמכתות הולמות ועל פרשנות המתבססת עליהם, שאינה נגזרת מדמיון או מהשקפת עולמו של ההיסטוריון, מרצונו לרצות את קבוצת ההתייחסות המקצועית או החברתית שלו, או משאיפתו לשאת חן בעיני המבקרים הפוטנציאליים בכתבי-עת או בעיני הממליצים-בכוח על קידומו באוניברסיטה (עמ' 513).

יש בספר גם ציטוטים מושחזים משל עמיתים למקצוע ולדעה, כמו למשל זה המובא ממאמרו של מיכאל קונפניו משנת 2000, המכנה את הגישה הפוסט-מודרניסטית והנאו-היסטוריוציסטית "פירוש מיקי מאוס לפרדיגמת המהפכות המדעיות של תומס קון", שהמחזיקים בה "מנסים לחולל פוטש כדי לחתור תחת הכתיבה ההיסטורית או לסיים את ההיסטוריה בשם אופנות אינטלקטואליות 'פסאודו-פילוסופיות, פסאודו-ספרותיות ואנטי-היסטוריות'" (עמ' 103). [עוד מעמדותיו של קונפניו בעניינים אלה, ראו הריאיון עמו בגיליון **זמנים** 105]. ועוד נשוב ל"קץ ההיסטוריה" שהקדים את זמנו.

סכנה נוספת המאיימת על הדיסציפלינה ההיסטורית היא "פלישת" מדעי החברה, ובייחוד האנתרופולוגיה, ולצדס הגישות הבלשניות והספרותיות. גלבר מאשים במצב זה לא רק מלומדים מתחומי דעת אחרים, אלא גם את ההיסטוריונים ש"בחרו לחבור אל המגמות החדשות במקום להתמודד עמן, וכך האיצו עוד יותר את תהליך ההתפוררות". הוא רואה בהיסטוריה האנתרופולוגית-התרבותית סוג של אופנה, ועיקרה חיפוש משמעות ולא הסבר, וממנה אך כפסע אל המילה האחרונה – ההיסטוריה הספקולטיבית והוויזואלית, "העוסקת ב'מה היה קורה אילו...' ומטשטשת את ההבדלים בין מציאות, מציאות רצויה ובדיון" (עמ' 500). אחת הסיבות למצב כמעט אבסורדי זה הוא, ש"הלחץ המתמיד באקדמיה לפרסם ולחדש מכתוב את החיפוש אחר נושאי מחקר חדשים" (עמ' 501).

זהירות! כאוס מבית

מן העולם הגדול עובר גלבר אל המחקר ההיסטורי בישראל. זה כעשור וחצי מצביעים מלומדים מתחומי דעת אחדים על הנזק שהתאוריות הפוסט-מודרניות (ובפרט תרגומן הפוסט-ציוני) גורמות למדעי החברה והרוח בעולם (ובארץ), מן הבחינה המתודולוגית וההיסטוריוגרפית. הנזק הוא עצום וגובל בשיבוש היכולת לייצר ידע היסטורי ופרשנות מתקבלת על הדעת של אירועים ושל תהליכים. גלבר חושש, ועיקר דאגתו נתונה להיסטוריוגרפיה הישראלית, שאיבוד הבסיס

שבישראל, והנהגה גוברת אלכסנדריה, או אולי – בבל, על ירושלים/ישראל במרוץ על הבכורה האקדמית בלימודי היהדות וישראל לענפיהם.

ואף על-פי-כן, הלאומיות חיה ובוטת

כחוט השני שזור בספר כתב הגנה נמרץ על מעמדה וכבודה של הלאומיות כגורם המארגן של ההיסטוריה של העת החדשה. בפרפרזה על משפט ידוע, לפנינו מניפסט הקובע, שתולדות החברה האנושית המודרנית הם דברי ימיהן של מלחמות בין לאומים. גלבר יוצא במפורש נגד "הערעור על הלאומיות כמסגרת היסוד של ההיסטוריה", ערעור המהווה, לטענתו, מכנה משותף לפוסט-קולוניאליסטים, השחורים, הפמיניסטיות (בלשון נקבה!) "ושאר הרואים את עצמם כ'אחרים' של ההיסטוריה האירופית, האמריקנית וגם היהודית והישראלית". אל מול אלה וטענותיהם קובע גלבר, ברוחו של גלילאו גליליי: "ואף על-פי-כן, ההיסטוריה היא לאומית גם כאשר היא פמיניסטית או מרכזיסטית" (עמ' 502).

עד כאן באשר ליחסו של ה"פוסטיזם העולמי" ללאומיות. ובמה נבדל ממנו "הפוסטיזם הישראלי"? בעוד זה העולמי שולל את הלאומיות שלילה עקרונית, הפוסט-ציונות אינה רק התרגום המקומי לתורת פוסט-מודרניסטיות למיניהן, אלא היא גם המשך לאנטי-ציונות מימים ימימה. הדבר מתבטא בין היתר בכך, שהביקורת הפוסט-ציונית על תפישת הלאומיות הבראשיתית חלה רק על זו היהודית, ובייחוד בלבושה הציוני, ואילו הלאומיות הפלסטינית היא כשרה ומובנת. ודברים בשם אומרם:

הפוסט-ציונים אינם שוללים לאומיות לשמה, אלא את הלאומיות היהודית בלבד. בשם הפמיניזם, המזרחיות או אחוות העמים הם גם תומכים בהתלהבות בלאומיות הפלסטינית ומאמצים את ה"נרטיב" שלה, למן ה"קולוניאליזם" הציוני, ה"טיהור האתני" בשנת 1948 ועד ל"כיבוש" שבדרך-כלל הם נמנעים מלהזכיר מתי הוא התחיל, מה היה לפניו ומדוע בא לעולם (עמ' 503).

אי-אפשר, כמובן, לא לקרוא גם בין השורות (ובין הגרשיים) ולא להבין, שלא רק ויכוח היסטורי והיסטוריוגרפי לפנינו. בראשו של מי שזוכר שבהקדמה כתב גלבר, "שתוך כדי קריאה, עבודה וכתובה, התברר לי שמחקריהם של לא מעטים מקרב עמיתי בארץ ומחוץ לה אינם תוצאה של עניין בעבר, אלא בהווה דווקא, והם מכוונים להשפיע עליו ולשנותו" (עמ' 9), תעלה בהכרח התהיה, האם הפוסל במומו פוסל? כך או כך, המשפט האלמותי שכתב ההוגה וההיסטוריון האיטלקי בנדטו קרוצ'ה (Croce): "כל היסטוריה היא בת זמנה" (Every history is contemporary history), תקף לגבי שני הצדדים.

הידיעות על מותה של ההיסטוריה היו מוקדמות מדי

ובכל זאת, על אף הוויכוחים, ה"אנטי" ושלילת האנטי, העושים את הספר לפולמוס, אין הוא פמפלט ואין חלה עליו התיבה האחרונה של כותרתו: "תעמולה". אדרבא. לאורכו של הספר, ובעיקר לקראת סיום, פורש גלבר את משנתו כהיסטוריון ומציג באופן ברור ושיטתי ובניסוח פוזיטיבי את מהות הדיסציפלינה ההיסטורית במיטבה. לשיטתו, היסטוריה היא דיסציפלינה של

הדיסציפלינרי יביא לאובדן השפה המשותפת. כבר במאמרו משנת 2003 טען, שללא טרמינולוגיה, עקרונות ואתיקה משותפים, אי-אפשר לנהל ויכוח הגיוני ובונה, ו"תנאים מוקדמים אלה נעלמו, כך נראה, בלהט הוויכוחים ההרסניים האחרונים על ההיסטוריה של העשור הראשון [של מדינת ישראל]" (גלבר אצל פרילינג, עמ' 171). כשם שלפוסט-מודרניזם, אליבא דגלבר, אין משנה סדורה ועיקרו התקפה על קודמיו, כך ניתן להבין מדבריו, שהכתיבה הפוסט-ציונית בארץ עדיין לא העמידה מחקר חלופי מקיף, סדור ושיטתי, על תולדות הארץ ויושביה במאה העשרים ובכלל זה על מלחמת 1948.

בעניין זה, כמו באחרים, אין גלבר חוסך שבטו מן השבט שאליו הוא משתייך – האקדמיה. בין הגורמים לרעות החולות של המחקר ההיסטורי הוא מונה את הפיצול הארגוני, הפרגמנטציה של הגופים החוקרים והמלמדים היסטוריה במוסדות להשכלה גבוהה בישראל, ולצדו הפרטיקולריזם, תופעות שכל אחת בפני עצמה ושתייהן יחדיו, מהוות מכשלה מיותרת בעידן שבו מידרדר באקדמיה מעמדם של מדעי הרוח, וההיסטוריה בכללם. נוסף, שלירידת מעמדם של מדעי הרוח בישראל תורם, ככל הנראה, גם מבנה הלימודים לתואר ראשון במוסדות להשכלה גבוהה בארץ. בצפון אמריקה נכנס הסטודנט לשערי הקולג' או האוניברסיטה כדי לרכוש השכלה רחבה. בלימודיו לתואר הראשון עליו לצבור כארבעים אחוזים מנקודות הזכות בתחום עיקרי (major), וכל שאר נקודות הזכות פנויות ללימודים הקרובים ללבו, שיעשירו את רוחו גם אם לא את כיסו. מוסדות רבים כוללים בלימודי הב"א גם קורסי חובה במדעי הרוח. ואילו הסטודנט הישראלי חייב מיד לבחור בחוג או בשניים, והתכליתיות מוליכה אותו לחוגים שאינם דווקא היסטוריה לענפיה, או מדעי הרוח בכלל. הנטייה לתכליתיות נובעת כמובן גם מן העובדה, שהסטודנט הישראלי מגיע לשערי המוסד להשכלה גבוהה כשהוא מבוגר מעמיתו האמריקני בארבע שנים בקירוב, ומאחוריו שירות צבאי ומסע למזרח הרחוק או לדרום אמריקה. וכשאינן סטודנטים המבקשים ללמוד מדעי הרוח – מתנדפים התקנים ומידלדל המחקר. וכך, גם בתחומים שבהם האקדמיה הישראלית הייתה אמורה להיות גורם מוביל, ויש שיאמרו – הגורם המוביל בה"א הידיעה, גם בתחומים אלה היא מאבדת את הבכורה. עדות מסייעת לטענה זו אפשר למצוא בכך, שגלבר עצמו עוסק לאחרונה בהוראה ובמחקר באוסטין (Austin) שבטקסס הרחוקה, כחלק מתופעה ההולכת ומתעצמת לנגד עינינו: לימודי תולדות ישראל לגוניהם פורחים מעבר לאוקיינוס וקמלים בציון. יתרה מזו – אפילו לימודי ישראל, מדינת ישראל, משגשגים באמריקה, אולי אף יותר מאשר בארץ שהיא מושא המחקר של תחום דעת זה. קתדרות, מוסדות לימוד ומכוני מחקר צצים באמריקה כפטריות לאחר הגשם, ודומה שכבר עתה ידן של ניו-יורק, לוס אנג'לס, קולומביה, הארוורד, ייל ואמורי ועוד ועוד ערים ואוניברסיטאות בצפון אמריקה, על העליונה בחקר תולדות עם ישראל ודברי ימיה של מדינת ישראל. סיכוייו של בעל תואר שלישי בלימודי היהדות במובן הרחב של התחום, ובכלל זה היסטוריה של עם ישראל וארץ ישראל, להשתלב באקדמיה בצפון אמריקה גדולים מאלה

ידע ושל בקיאות, דיסציפלינה שעניינה חשיפת העבר, שחזרו ופרשנותו. כללי הברזל שהוא מציע הם: הידיעה קודמת לדעה ויש לעשות הבחנה ברורה בין עובדות לערכים.

הנה עיקרי "האני מאמין" של גלבר: "העבר הוא ממשות שיש לחתור אליה כמות שהיתה ('להגיע אל האמת')", שכן "האופן שבו התרחשו הדברים היה אחד, וההתרחשות לא היתה מותנית וגם אינה מותנית היום בפרספקטיבה של מי שבחן אותה בשעתו או בוחן אותה היום". במוצהר ובמשתמע מתקיף גלבר את תורתו של ז'ק דרידה (Derida) ואת משנתו של היידן וייט (White), והולך בדרכו של ההיסטוריון הגרמני לאופולד פון-רנקה (von Ranke), אבי האסכולה ההיסטוריוציסטית (המאוזכר בספר 17 פעמים), אשר לטעמו על ההיסטוריון לספר את ההיסטוריה "כפי שהייתה באמת" (Wie es eigentlich gewesen ist), או בתרגומו של גלבר (עמ' 59) "כמו שהיתה ממש".

גלבר מציב את ההיסטוריה כדיסציפלינה בעלת מעמד מיוחד במרחב שבין מדעי הרוח למדעי החברה, ומציג דרישות גבוהות מאוד להיסטוריון האידיאלי: בקיאות רבה בהיסטוריה וגם בתחומים אחרים, שליטה בלשונות ובמקורות, דמיון היסטורי, כושר הפשטה והכללה, וכמו כן כישרון כתיבה, שימוש בשפה מדויקת וברורה והימנעות מכתובה מגומגמת (עמ' 509). ברור שטמונה כאן גם ביקורת על הנטייה הרווחת בקרב ה"פוסטים" לעשות שימוש בשפה מפותלת בידועין ובמכוון, עד כי בעת קריאת דבריהם עולה החשד, שיש כאן פיתולים של התייפיות ושל הסתרת העובדה – ואולי טשטושה – שאין בהם דברים של ממש. בקצרה, היסטוריון אמור לנהוג על-פי הכלל "דיברה תורה כלשון בני-אדם". ולצד כל המעלות האלה, רצוי מאוד שיהא ההיסטוריון נרחן בהגינות, ישרה וצניעות, בדומה לקריאתו של אוונס ל"חזרה אל ענוות המלומדים" (a return of scholarly humility).

אל מול המציאות ההיסטוריוגרפית של שלהי המאה העשרים וראשית המאה העשרים ואחת, שואל גלבר ה"אם התהליך הזה מבשר את סופה של ההיסטוריה כמו שהכרנוה עד כה, כלומר [ה]אם ההיסטוריוגרפיה היא מין בסכנת הכחדה, או שעדיין אפשר לעצור את התהליך ולהשפיע על המגמה". בשאלה זו אין כוונתו ל"קץ ההיסטוריה" נוסח פרנסיס פוקויאמה (Fukuyama), המוזכר בספר פעם אחת בלבד, אלא לסופה של ההיסטוריוגרפיה המקצועית. וכשם שבמקרה של פוקויאמה, הידיעות על מותה של ההיסטוריה היו מוקדמות מדי, כן יש לקוות (תקווה שלה שותפים לפחות חלקנו), שהספר הזה וחיבורים אחרים, שקדמו לו ויבואו אחריו ואולי בעקבותיו, יגרמו לכך, שגם החזיונות האפוקליפטיים על "סופה של ההיסטוריה כמו שהכרנוה עד כה" לא יתממשו, אלא יתגשם דווקא הסיפא של אותה פסקה: "עדיין אפשר לעצור את התהליך ולהשפיע על המגמה" (עמ' 10).

מקצת הספר **היסטוריה, זיכרון ותעמולה** יכול לשמש מורה נבוכים להיסטוריון מתחיל וחלקו האחר מתאים בעיקר ליודעי ח"ן של השיח ההיסטוריוני. חלקים נכבדים ממנו עשויים לשמש כר לשיח אינטלקטואלי בין אלה שכבר חרשו תלם

או שניים בשדה ההיסטוריה כתחום מחקר אקדמי. והנה, על-פי התרשמותי האינטואיטיבית, שאינה מבוססת על מחקר שיטתי, הספר לא עורר את ההדים שאפשר היה לצפות להם. התקיים ריאיון עם המחבר במוסף של עיתון נפוץ, התפרסמה ביקורת במוסף הספרים של **הארץ**, נכתבו סקירות פה ושם, ויש כמה וכמה קישורים ברשת (אינטרנט). בשנה שחלפה בין יציאתו של הספר לאור לבין סיום כתיבת המאמר הזה שוחחתי בענייניו והחלפתי דברים עליו עם עמיתים וידידים, ונוכחתי לדעת, שמורים להיסטוריה בבת-ספר על-יסודיים ו"סתם" מתעניינים בהיסטוריה מתלהבים מן הספר ומהללים אותו, ואילו עמיתי ההיסטוריונים המקצועיים מן האקדמיה, מקצתם כלל לא עיינו בו, יש אף שלא ידעו על קיומו, ואחרים מתעלמים או מסתייגים ממנו. התמיהה על הדומייה שאופפת את הספר גוברת נוכח העובדה, שאין עדיין ספר כזה בעברית. שכנו הקרובים ביותר במשבצת של ההיסטוריוגרפיה ושל הפילוסופיה של ההיסטוריה (בעברית) הם ספריו של אלעזר וינריב בהוצאת האוניברסיטה הפתוחה (ראו רשימה בסופו של מאמר זה).

יש שהיחס השלילי או המבטל יסודו אידאולוגי. עם זאת, גם למשבחי הספר ברור שהוא אינו חף מחולשות. כל דיון בפני עצמו אינו ממצה ומעמיק עד הסוף, תכונה כמעט מובנת מאליה כשמדובר בספר מקיף, "תופס מרובה". אין זה בהכרח ספר לקריאה בנשימה אחת מכריכה לכריכה. אפשר לקרוא פרקים ממנו, וכל אחד מהם עומד במידה רבה בזכות עצמו. והוא יכול וצריך לשמש מעין ספר לימוד (textbook) בסיסי בקורסים בהיסטוריה, "ארגז כלים" להיסטוריון מתחיל. יותר מכול ראוי להתייחס אליו כאל "מתאבן" המזמין את הטועם להעמקה נוספת, בעזרת התפריט, שאף הוא חלקי בלבד, המוצע ב-19 עמודי הביבליוגרפיה הצפופים.

קרוב לוודאי שהמתעניין המזדמן בנושאים הנסקרים בספר יפנה ראשית אל האינטרנט, ושם ייתקל מיד במכתם של נפוליאון המובא בראשיתו של מאמר זה. האם יהא זה מופרך לשער, שהשפעתו של הערך "היסטוריה" בויקיפדיה תהיה רחבה ונפוצה יותר מ-600 עמודי הספר שכתב יואב גלבר? נהוג לומר, שתמונה אחת שווה אלף מילים. כיום דומה שתפוצתו של אתר אינטרנט אחד עולה על זו של אלף מאמרים מלומדים. ואף-על-פי-כן, אין לוותר על המילה המודפסת, קטגוריה שבה שמור לספרו של גלבר מקום חשוב.

לקריאה נוספת:

אלעזר וינריב, **חשיבה היסטורית: פרקים בפילוסופיה של ההיסטוריה**, תל-אביב 1986.

אלעזר וינריב (עורך), **פוסט-מודרניזם והיסטוריה**, תל-אביב 2003.

אלעזר וינריב, **היסטוריה – מיתוס או מציאות? מחשבות על מצב המקצוע**, תל-אביב 2003.

משה ליסק, "סוציולוגים 'ביקורתיים' וסוציולוגים 'ממסדיים' בקהילה האקדמית בישראל: מאבקים אידאולוגיים או שיח אקדמי ענייני?", בתוך: פנחס גינור ואבי ברלי (עורכים), **צינות: פולמוס בן זמננו: גישות מחקריות ואידאולוגיות**, קריית שדה בוקר 1996, 60-98.

אדוארד האלט קאר, **היסטוריה מהיל**, תרגם אורי רם, תל-אביב 1986.

Richard Evans, *In Defence of History*, London 1997.

תולדות הקיבוץ: התיישבות, פוליטיקה, כלכלה וחברה

יובל דרור

הנרי ניר / **רק שביל כבשו רגלי: תולדות התנועה הקיבוצית**, מוסד ביאליק, ירושלים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב ומכון בן-גוריון של אוניברסיטת הנגב, באר-שבע 2008, 645 עמ'

ספר כספרו של הנרי ניר (פרופסור אמריטוס מאוניברסיטת חיפה ומכללת אורנים) היה חסר מאוד בשפה העברית, והוא הראשון והיחיד עד כה המתעד ומנתח בתמונה מקיפה את תולדות התנועה הקיבוצית כולה. במבוא משרטט ניר את התמונה ההיסטורית הכללית:

אחרי ההתחלות ההססניות בתקופת העלייה השנייה, חלוצי העלייה השלישית פיתחו וחיזקו את קהילותיהם ומשקיהם, עד היותם לתנועה; והיא שקיבלה גיבוי ותגבורת מתנועות הנוער החלוציות בגולה וכן, מאוחר יותר, מהתנועות בארץ-ישראל. אחרי כעשר שנים של התפתחות איטית, בתמיכה מסויגת מהמוסדות הציוניים, נפתחה תקופת הזוהר של הקיבוץ: "תקופת הגבורה", מראשית תקופת חומה ומגדל ב-1936, עד לסוף מלחמת העצמאות. עקב הקמת המדינה הובעו בתוך הקיבוץ ומחוץ לו ספקות רציניים לגבי יעדיו במציאות החדשה; אך התנועה התחזקה ותרמה תרומה חשובה למדינה, בעיקר בשטח הכלכלי, במשך שנות השישים והשבעים, עד למשבר הכלכלי והחברתי שהחל באמצע שנות השמונים ועדיין לא הגיע אל קיצו (עמ' 1).

ואכן, הספר ערוך בשתי וערב: ההתפתחות ההיסטורית על רקע התקופות הרלבנטיות ב"ציר האורך" – וכאן באים דפוסי ההתיישבות, התנועות הקיבוציות בגלגוליהן השונים ותנועות הנוער המזינות אותן, וכמובן הפוליטיקה של מפלגות השמאל, שהקיבוץ נטל בה חלק מרכזי; ב"ציר הרוחב", במקביל ולעתים במשולב – הוויית החיים בחינוך, בחברה ובתרבות, בדפוסי הצריכה ואורחות החיים בכלל והמגדר בפרט.

ההתפתחויות באותם צירי אורך ורוחב ידעו גלי גאות ושפל, אורות וצללים כאחד. ארבעה פרקים מוקדשים לתקופת היסוד: שתי העליות הראשונות כרקע לצמיחת הקומונות והקבוצות בעלייה השנייה, ומשם לעליות השלישית והרביעית, הקיבוצים הגדולים שנוספו לקבוצות הקטנות וייסוד התנועות הקיבוציות. ארבעה פרקים נוספים עוסקים בשנים עד תום העלייה החמישית. נזכרים בהם המשבר הכלכלי וההתאוששות ממנו במגמת צמיחה, הפוליטיזציה של התנועות הקיבוציות, התפתחות תנועות הנוער החלוציות בגולה וביישוב וקשריהן לתנועות הקיבוציות – וכן התפתחותם של הקיבוץ הדתי

ותנועת "בני עקיבא" שהחלה "להגשים" במסגרתו, ותנועת הנוער "עזרא" וקיבוץ חפץ חיים של "פועלי אגודת ישראל". במקביל נזכרת הוויית החיים הקיבוצית בשנות העשרים והשלושים. שבעת הפרקים הדנים ב"תקופת הגבורה" ובזמן שבין מלחמת העולם השנייה למלחמת העצמאות פותחים במרד הערבי וב"חומה ומגדל", עוברים דרך שנות מלחמת העולם והשוואה, ומסתיימים במאבק על הקמת המדינה ומלחמת העצמאות. מובא בהם חלקם של הקיבוץ ותנועות הנוער הקשורות אליו בכל אחד מהשלבים ההיסטוריים שבין שואה לתקומה, ומודגשים ההתיישבות, ההעפלה והקליטה, הגיוס לפלמ"ח ואחר-כך לנח"ל וכן כלכלה, פוליטיקה וחברה (לרבות "האישה בקיבוץ") במחצית השנייה של שנות השלושים. שלושת הפרקים שדנים בתקופה הבאה, לאחר הקמת המדינה, מציגים את התנופה ההתיישבותית לקראת תום שנות הארבעים, ומנגד את משבר הקיבוץ ופילוגיו המפלגתיים והפוליטיים במחצית הראשונה של שנות החמישים – העזיבות וסימני השאלה על מעמד החלוציות נוכח התנופה הממלכתית, הקשיים בקליטת העלייה הגדולה והפוליטיקה וגרורותיה המסוכנות בחינוך בקיבוצים ובתנועות הנוער. שני הפרקים הבאים מוקדשים לשגשוג שהחל במחצית השנייה של שנות החמישים ועד המהפך הפוליטי בשנת 1977 – ראשית ההתאוששות ההתיישבותית עד ערב מלחמת ששת הימים, ותנופת ההתיישבות שלאחריה; פיתוח התעשייה כתחליף הולך וגדל לחקלאות; רמת החיים שעלתה מאוד – ומנגד הפוליטיקה התנועתית וירידת מעמדם של הקיבוץ ותנועות הנוער הקשורות אליו בקרב השכבות החלשות יותר בחברה, שרובן מעדות המזרח, בייחוד אלו שבעיירות הפיתוח הסמוכות לאזורים קיבוציים. גם בתקופה זו מפורטות ההתפתחויות בתחומי החברה – הדור הצעיר והזקן, הקליטה של אוכלוסיות מגוונות בקיבוץ, התרבות והאמנויות, שאלות המגדר וחקר הקיבוץ. בתום עשרים פרקי הספר מוקדש פרק נפרד ל"בידוד, משבר, שינוי, 1977-2000" – הפוליטיקה ומלחמת לבנון בהקשריהן הקיבוציים, המשך ההתיישבות על-פי "תוכנית אלון" בחסות מדיניות הליכוד, פגעי הכלכלה הליברלית, והמשבר הכלכלי והחברתי שפרץ באמצע שנות השמונים וספיחיו ניכרים גם בראשית המאה העשרים ואחת. השלכות המשבר נדונות ברמת התנועה והקיבוץ הבודד כאחד. מחד גיסא הפוליטיקה הקיבוצית של איחודי התנועות עד לתק"ץ (תנועה קיבוצית) החילונית האחת בשנת 2000, עבור דרך הקמת התק"ם (התנועה הקיבוצית המאוחדת מ"איחוד הקבוצות והקיבוצים" ו"הקיבוץ המאוחד" של פעם) כשני עשורים קודם; מאידך גיסא, הפיכתם ההדרגתית של כ-250 קיבוצים מתוך כ-280 של התנועה הקיבוצית והקיבוץ הדתי לקיבוצים חדשים או מתחדשים, דיפרנציאלים ושונים באופן מהותי במידת השוויון והשיתוף שבהם ממיעוט הקיבוצים שנתרוו שיתופיים.

בעבר סקרתי את שני כרכיו של הספר בעת שהופיעו באנגלית בשנת 1992 ובשנת 1997 תחת הכותרת *The Kibbutz Movement: A History*. הסקירה הראשונה הופיעה ב**קתדרה** 77 (1995), והשנייה ב**זמנים** 73 (2000). הסקירה הראשונה התרכזה ב"מגמות ותמורות במחקר ההיסטורי, החברתי והחינוכי של הקיבוץ", כללה את ההתפתחות בחקר הקיבוץ

פרופסור יובל דרור הוא ראש בית הספר לחינוך באוניברסיטת תל-אביב וחבר בשכונה הקהילתית שבקיבוץ כפר רופין. ספריו **תולדות החינוך הקיבוצי: ממעשה להלכה** (2002); **כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני** (2008) והספר שבעריכתו, **הקבוצות השיתופיות בישראל** (2008), דנים בהיבטים שונים של תולדות החינוך הקיבוצי.

droryuvl@post.tau.ac.il : 71X

הנרי ניר רק שביל כבשו רגלי תולדות התנועה הקיבוצית

מוסד ביאליק • ירושלים | רוצאת הקיבוץ המאוחד | מכון גרמניא לחקר ישראל והציונות
ארכיון מרכזי בירושלים 2006

טבנקין (מאת ברוך כנרי), ברל כצנלסון ויגאל אלון (שתיהן מאת אניטה שפירא), מרדכי שנהבי (שכתבו דוד זית ויזהר בן-נחום) וארתור רופין (מאת יעקב גורן). כן התפרסמו מחקרים העוסקים בתולדות החינוך הקיבוצי (מאת ראובן פורת, יובל דרור, יחזקאל דר, מרק סילברמן), בהיסטוריה של ספרות הקיבוץ (לאה הדומי, שולה קשת, ראובן קריץ), תרבותו ואמנותו (מוקי צור ויובל דניאל), ובנפרד היומנים ו"ספרי החיים" של קבוצות העלייה השלישית שההדירו מוקי צור ובעיקר אביבה אופז. התפרסמו גם מחקרים וספרי סיכום תקופתיים על העליות השנייה והשלישית (למשל של הנרי ניר עצמו), והאסופה המחקרית **הישג היסטורי בתמורותיו, ההתיישבות הקיבוצית והמושבתית 1910-1990**, שראתה אור בשנת 2006 בעריכת אביגיל פז ישעיהו ויוסף גורני. הסקירה ביעף של התיעוד והמחקר ההיסטורי מלמדת פעם נוספת על חשיבות ספרו הנרי ניר ועל ייחודו: למרות שלא כל המחקר ההיסטורי העדכני בא לידי ביטוי בספר, בין היתר משום שבבסיסו הוא תרגום מאנגלית לשני ספרים שהתפרסמו בשנות התשעים, מציג ניר את המחקר ההיסטורי המקיף ביותר על הקיבוץ בכל היבטיו, ומפנה בביבליוגרפיה למקורות העיקריים. בתחומי משנה אזוטריים באופן יחסי, כגון מגדר, תנועות הנוער בעשורים האחרונים, ההשכלה הגבוהה ועידן השינויים בקיבוץ, לוקה הספר בחסר. מטבעו של ספר בהיקף כזה, שלא כל המצאי המחקרי יכול להיכלל בו, או בלשונו של ניר במבוא לספר: "על פי כוונתי, שום היבט של חיי הקיבוצים ופעילותם אינו זר לי. אף על פי כן, אני ער להיסטים ולהדגשים שבספר,

ודנה בספרו של ניר על רקע זה, וכן הביאה עשרה פרמטרים לבחינת מחקר הקיבוץ. בסקירה השנייה הצגתי בפרוטרוט את תוכנם של פרקי הספר, כ"היסטוריה מקיפה של התנועה הקיבוצית" בניגוד לספרים שעסקו בתולדותיהן של תנועות מסוימות או סוגיות בודדות, וסיימתי בציון שבעת המשברים של התנועה הקיבוצית בשבעים שנותיה (עד שנת 1977). הספר הנדון כאן תורגם מאנגלית, אך כעדותו של ניר, הוא ניסה "לקחת בחשבון דברי ביקורת של חוקרים ועמיתים, ולהתייחס למחקרים שטרם הופיעו בזמן כתיבת הנוסח המקורי" – ניסיון שעל-פירוב, אך לא תמיד, עלה יפה. להלן אתמקד כהמשך וכהשלמה לסקירות ההן בחשיבות ספרו של ניר ובייחודו על רקע המצב המעודכן של המחקר ההיסטורי של הקיבוץ.

המחקר ההיסטורי של הקיבוץ ושל תנועות הנוער הקשורות אליו התעשר מאוד בעשורים האחרונים. בלי לציין את כולו, וללא פרטים ביבליוגרפיים (שחלק ניכר מהם אפשר למצוא בביבליוגרפיה בספרו של ניר), אפשר לקבוע, שהעידן התייעודי שלו חלף כמעט לגמרי. מלאכת התייעוד מופיעה, בין היתר במחקרים הבאים: **תולדות ההתיישבות** מאת אלכס ביין וחיים גבתי והמקראות וספרי תולדות הקיבוץ מאת שמואל גדון, אריה אופיר ויוסף שפר; ספרי השומר הצעיר והקיבוץ הארצי פרי עטם של שלמה רכב, זאב בלוך, ישראל רוזנצוויג ולוי דרור; ספרי הקיבוץ המאוחד והפלמ"ח שכתבו זאב צור, חיים הדרי ואורי ברנר; ספרים שנכתבו על חבר הקבוצות וגורדוניה-המכבי הצעיר בהוצאת ארכיון גורדוניה והאיחוד בחולדה; וכן **ספר הפלמ"ח** וספרי הנח"ל מאת אליק שומרוני, דוד קורן, יאיר דואר ושלומית קרן. בסוגה זו אפשר למנות גם את הספרים על תנועת "הנוער העובד" שערכו יוסף אשכול, בנימין חכלילי ומרדכי נאור, על "מחנות העולים" בעריכת יצחק כפכפי ויחזקאל אבנרי, על תנועת "הצופים" (חמדה אלון) ו"התנועה המאוחדת" (מיכה לבנה ומשה ליסק), "בני עקיבא" (בר-לב, כהן ורוזנר) וכן ספרי תיעוד על תנועות הנוער בגולה. את המחקר ההיסטורי על הקיבוץ בתווך בין תנועות הנוער ותנועת העבודה על מפלגותיה החלו אלקנה מרגלית, מתתיהו מינץ, יוסף גורני, אניטה שפירא ויונתן שפירא. הוא תפס את מקומו של התיעוד (ההכרחי כתשתית), וניכרות בו בשנים האחרונות כמה סוגות-משנה. הבולטת שבהן היא זו של מחקרים תנועתיים למיניהם: כמה ממחקריהם של דוד זית ואלי צור על הקיבוץ הארצי ו"השומר הצעיר" בגולה ובארץ, בתקופת היישוב ולאחר קום המדינה; ספריהם של צבי לם, רינה פלד, ויזהר בן-נחום על "השומר הצעיר", מוניה אדמתי על "הנוער העובד", ושלמה בר-גיל, יהודה רימר, חנה וינר ושאוול ובר על תנועות הנוער הציוניות בגולה ובארץ; מחקריו של ברוך כנרי על הקיבוץ המאוחד, גם בהקשר הפועלי הנרחב, וספרו של אורי יזהר על מפלגת אחדות העבודה (והתנועות הקיבוציות) בתקופת היישוב והמדינה; מחקריהם של ברוך בן-אברם על חבר הקבוצות, של יצחק בן דוד על איחוד הקבוצות והקיבוצים ושל אבי אהרונסון על הקמת התנועה הקיבוצית המאוחדת; מחקריו של אריה פישמן על הקיבוץ הדתי ועבודת הדוקטור של חיים נבון על תנועת הנוער "עזרא". אישים שהיו ממעצבי ההתיישבות הקיבוצית וזכו בשנים האחרונות לביאוריות פרי עטם של היסטוריונים: יעקב חזן (מאת זאב צחור), יצחק

ויש ללא ספק דברים שנעלמו מעיני ומכתבתי" (עמ' 1). עם זאת, כדוגמא, לא ראוי לציין בפרק על המשברים והשינוי רק את ספריהם ההגותיים של יהודה הראל ואורי ובר ואת מחקריהם החשובים של דני רוזוליו, מנחם טופל ומנחם רוזנר ושלמה גץ, בלי להידרש לסדרת מחקרים המקיפים שנערכו ביד שבנקין בפרויקט המחקר "הקיבוץ בתפנית המאה", שעיקרם נכלל בספר שכתב אליעזר בן-רפאל, מרכז המיזם והמדריך של חלק ניכר מעבודות המחקר הרבות שנערכו במסגרתו (הספר ראה אור בעברית בשנת 1996 ועוד קודם באנגלית, למעלה מעשור לפני פרסום ספרו של ניר). ניר נקט בדרך הנכונה של הסתמכות על ספרי מחקר וסיכום בתחומים הנכונים והפנייה אליהם, אך לא הביא תמיד את כל החשובים שבהם.

יתרונותיו של הספר **רק שביל כבשו רגלי** נובעים בין היתר מהיותו ספר יָעָן, מעין אנציקלופדיה להיסטוריה הקיבוצית. על המעלות והחסרים בהפניות הביבליוגרפיות כבר עמדתי, אך מן הראוי לשבח מספר עזרים חשובים נוספים, בייחוד לצורכי מחקר, בראש ובראשונה ביבליוגרפיה ומפתח ממודרים ונהירים היטב. בולטות לטובה טבלאות מאירות עיניים ובהן נתונים מספריים על אוכלוסייה, יישובים, כלכלה בכלל וחקלאות ותעשייה בפרט, תנועות הנוער השונות כמקורות הגידול של התנועות הקיבוציות, פריסת קיבוצים ותנועותיהם באזורי ההתיישבות השונים, ארצות המוצא של גרעיני ההתיישבות בתקופת העלייה הגדולה שלאחר קום המדינה, וכן השוואות אידאולוגיות, מבניות ואחרות בין התנועות השונות, וסיכום העמדות הפוליטיות של התנועות ושל ראשי תנועת העבודה שהיו חלק מהן או מקורבים אליהן. ארבעת הנספחים אף הם מועילים מאוד – משוים, מסכמים וארוכי-טווח לאורך רוב שנות המחקר: שערי חליפין ואינפלציה, התיישבות חדשה לפי תנועה, אחוז חברי הקיבוץ באוכלוסייה היהודית ורשימת חברי הקיבוץ בכנסת ובממשלה בשישים שנות מדינת ישראל.

פרק כב, "הישגים ומשברים: דברי סיכום" (עמ' 559-595) שופר במידה ניכרת בהשוואה לפרק המקביל במהדורה האנגלית. בראשיתו מתועדים ומנותחים שמונה משברים בתנועה הקיבוצית והמחזוריות של משבר-התאוששות – ומשבר נוסף בימי היישוב והמדינה כאחד. ניר שואל מה גרם לתחושת המשבר החוזרת והנשנית, והוא מנסה להשיב על כך באמצעות ניתוח גורמי היסוד בהתפתחות הקיבוץ, כלפי חוץ וכלפי פנים. עם גורמי ההצלחה והכישלון שמבחוץ הוא מונה את ההיבטים הכלכליים השונים, את התמיכה ללא סייג – לטוב ולרע – של התנועה הציונית ומדינת ישראל בקיבוץ ואת הגידול וההצטמצמות באוכלוסייה. הוא משווה בין הקיבוץ למושב ומראה את מקורות העוצמה הקיבוצית, וכן בין הקיבוץ והעולם הסובב, ועמדותיו של הראשון כלפי האחרון באשר לחברת המופת, החלוציות, הבלעדיות והשליחות האליטיסטית של הקיבוץ, המרקסיות הקיבוצי לגונוני, החינוך בקיבוץ, והקשרים ההדוקים מדי של הקיבוץ לפוליטיקה המפלגתית והלאומית. לסיכום מונה המחבר כמה נקודות תורפה לאורך ההיסטוריה, שגרמו להצלחת הקיבוץ אך גם בלמו את צמיחתו: ההתמקדות בחקלאות כאידאולוגיה שלא עמדה תמיד במבחן הכלכלי ובמשך שנים מנעה מצעירים בעלי נטיות מקצועיות שונות להצטרף לקיבוץ; הקשר לתנועות הנוער, שאחוזי

ההצטרפות של בוגריהן היו מעטים מדי וקנאותן האידאולוגית, עד כדי פילוג, הייתה רבה מדי; האליטיזם שהביא לביקורת עד כדי איבה כלפי חברי הקיבוץ בתנועת העבודה ובחברה הציונית כולה; הסוציאליזם הקיבוצי שדגל, יחד עם הקואופרטיבים, בבעלות ישירה של העובדים על מפעליהם, בניגוד בולט לרוב מגזרי ההסתדרות האחרים, שנקטו בבעלות ציבורית ושליטה ריכוזית על המשק – וכולם יחד נמוגו עם "חברת העובדים" ויתר מוסדות "ההסתדרות הישנה".

בהיבטים הפנימיים משרטט ניר קווים ל"חוקי השינוי" וההמשכיות של הקיבוץ, כפי שהוא מכנה אותם. בראש ובראשונה מדובר ב"בתר-אוטופיה" הראשונית של הקיבוץ ושבריתה בדורות ההמשך, ברוחות הזמן והמקום המשתנות בקבוצות המוצא המגוונות של חברי הקיבוץ. תהליך אחר הוא האידאולוגיזציה, או "קידוש המאולתר": אימוצם של אלתורים שהצליחו תוך הענקת אצטלה אידאולוגית, למשל בתחום החינוך – מערך הטיפול בילדים, תפקיד המטפלת והלינה המשותפת ולימים הלינה המשפחתית ועוד. היו שראו בחיוב רב את ההלכה שנקבעה בעקבות המעשה החינוכי, החברתי בכלל והכלכלי בפרט, והיו שהסתייגו ואף דחו מכול וכול את אלה משום השקפת עולמם הקיבוצית הבסיסית – חילוקי דעות שגרמו למתחים ולמשברים. המאבקים הפנימיים הללו התבטאו בצורה מובהקת בשינויים המפלגיים בקיבוץ של שני העשורים האחרונים, שהעצימו את המתחים והסתירות הטבועים בדמוקרטיה, במגדר ובחינוך בקיבוץ. פרק הסיכום מסתיים בהשוואות מפורטות ומאתגרות בין הקיבוץ לקומונות המרכזיות האחרות בעולם (בסיוע מחקריו של המומחה המובהק לתחום, יעקב עובד) – ובניתוח המשבר הכלכלי-החברתי הנוכחי של הקיבוץ, השמיני בתולדותיו, על רקע כל התובנות שבפרק. באחרית דבר שב הנרי ניר ומנתח את ארבעת התרחישים שהציג לפני למעלה מעשור להתפתחות העתידית של הקיבוץ: מפולת כלכלית וחברתית, קיום של יישובים ללא מטרה ועקרונות "קיבוציים" מאחדים, התחדשות השיתופיות הקיבוצית הישנה, ופלורליזם של קיבוצים בדרגות שונות של שיתופיות, שתנועתם היא "מטה תיאום" האחראי רק לחילופי מידע, לסיוע בייצוג כלפי הממסד לסוגיו וכולי. ניר רואה את התרחיש הפלורליסטי האחרון כְּרָאִי, ומסיק לסיום ספרו כמה לקחים מניסיון של הקומונות בעולם: הצורך של החוויה השיתופית בחברות אנושיות באשר הן, חשיבותה של "משימת ייעוד" מרכזית (מלבד רמת חיים ואיכות חיים בצוותא ובכלל), והמשך קיומן של "קבוצות שיתופיות" מעוטות חברים אך מרובות אמונה וחדורות רוח משימה לצד הקהילות הממוסדות יותר, כגון אלו של הקיבוצים העירוניים ותנועות הבוגרים של תנועות הנוער בימינו.

בסקירה על מגמות ותמורות במחקר הקיבוץ, שפורסמה ב**קתדרה** 77 (1995), מניתי עשרה פרמטרים לבחינת מחקר הקיבוץ. בראש ובראשונה יש לבדוק אם הכותבים הם מהקיבוץ או מחוצה לו, כדי להבחין בין יתרונותיו של החוקר הבקי לבין אלה של החוקר הנקי משיקולים זרים. הנרי ניר, חבר קיבוץ בית העמק (שעומד להפוך למושב...) כתב את הספר בלי שיתוף של משקיף מבחוץ, אך הוא לא חסך את שבט ביקורתו

איך לזעזע את העם היהודי

אבנר בן-עמוס

שלמה זנד / **מתי ואיך הומצא העם היהודי?**, רסלינג, תל-אביב
2008, 358 עמ'

יש יתרון מסוים למי שכותב ביקורת ספרים בשביל רבעון כגון **זמנים** על פני מי שכותב ביקורת לעיתון יומי. הכתיבה בעיתון יומי (בדרך-כלל למוסף הספרות השבועי) מחייבת עמידה בלוח זמנים צפוף, הכוללת קריאה מהירה של הספר, חשיבה זריזה וכתיבה בהולה. סקירת ספר בשביל רבעון, לעומת זאת, מאפשרת קריאה נינוחה יותר של הטקסט, וגם עיון במה שאחרים כבר כתבו עליו – דבר שעשוי ללמד את הכותב דבר או שניים. הדבר נכון שבעתיים לגבי ספרו החדש של שלמה זנד, אשר חולל סערה ציבורית מיד לאחר צאתו לאור, בתחילת שנת 2008. הספר זכה לביקורות רבות בעיתונות היומית ובבלוגים לענייני תרבות ופוליטיקה באינטרנט; מכתבי קוראים ותגובות גולשים לא פסקו מלהופיע בעיתונות ובתקשורת האלקטרונית; והסופר התראיין בלי הרף בעיתונות, ברדיו, בטלוויזיה ובאתרי אינטרנט, והופיע באירועים שונים שנערכו לכבוד השקת הספר. באחד מאלה, שהתקיים בספרייה המרכזית של אוניברסיטת תל-אביב, נערכה הפגנת-נגד של תא סטודנטים ימני בשם "אם תרצו", וזנד עצמו אף קיבל איומים טלפוניים. התגובות לספר נעו בין דחייה מוחלטת, בטענה שהוא בגדר הסתה אנטי-ציונית ואנטישמית פרועה, שמכחישה את קיומו של העם היהודי ושוללת את זכות קיומה של מדינת ישראל, לבין דברי שבח, המברכים את זנד על חדות מבטו ויכולתו לקרוע את מסך המיתוסים שיצרה ההיסטוריוגרפיה הציונית. מסתבר, כי קשה היה להישאר אדיש כלפי **מתי ואיך הומצא העם היהודי?** כפי שהעיד גם מיקומו הגבוה בשימוט רבי-המכר שפורסמו בעיתונים.

הסערה הציבורית שפרצה בעקבות הספר איננה מעניינת פחות מן הספר עצמו, ואפשר לנצל את יתרון הזמן שחלף מאז הופעתו, ולשאול: כיצד להסביר אותה? ההסבר נחוץ במיוחד לנוכח הפער בין העדר החידוש המחקרי בספר ועוצמת הסערה. כפי שטען זנד עצמו בראיונותיו, וכפי שמעיד עיון ב-568 הערות השוליים של הספר, רובו ככולו של הטקסט מבוסס על מחקרים של אחרים, שכבר יצאו לאור, ורק מקצתו על מחקר מקורי. גם ההיסטוריון ישראל ברטל, אחד מבני-הסמך בהיסטוריה היהודית והציונית, אשר תקף את הספר במאמרו "המצאת ההמצאה" (**הארץ**, מוסף ספרים, 28.5.2008) טען, כי הדברים שזנד "חושף" בספרו פורסמו זה לא כבר על-ידי היסטוריונים מכובדים של העם היהודי ואין בהם כל חדש. אך לפני שאגש לעסוק בסערה, מן הדין לבדוק מה יש בספר עצמו שיכול היה לעורר אותה.

מן התנועות שאליהן השתייך: שמרנות ומשגים במדיניות התנועה, לרבות הפילוגים הפוליטיים הרבים והשפעותיהם השליליות כלפי פנים וכלפי חוץ; אובדן ייחודו של החינוך הקיבוצי ועזיבתם המתגברת של בניו; אי-הצלחתו של הקיבוץ בקליטת העלייה הגדולה לאחר הקמת המדינה ופטרונותו האליטיסטית כלפי שכניו מעיירות הפיתוח, שרובם מזרחיים ועוד. כל הספר, ובמרוכז פרק הסיכום, מציג הישגים וכישלונות שאינם מותירים מקום לספק, שהמחבר קיים את הבטחתו שבמבוא: "על אף מעורבותי האישית – ושמה דווקא בגללה – השתדלתי לשרטט את התפתחות הקיבוץ במשך כל שנות קיומו בלא כחל ובלא סרק" (עמ' 1). הנרי ניר גם עומד בכל יתר הפרמטרים של כתיבה פלורליסטית ומקיפה: ממד השוואתי לקומונות העולמיות והתייחסות למשמעויות של ייחוד הקיבוץ בחברה המודרנית והפוסט-מודרנית; ניתוח הקיבוץ על רקע ציוני-יהודי מקיף, שמביא את "רוח המקום והזמן" ואת השינויים שחלו בהם בין הדורות; היסטוריה של תנועות ההתיישבות, היסטוריה פוליטית, כלכלית בשילוב החינוך והתרבות; בדיקת העמדות וההצהרות האידאולוגיות והמידה שבה עמדו במבחן הביצוע; שימוש במגוון מתודות – ציטוטים ממקורות רבים ומגוונים, שימוש בכל הארכיונים הרלבנטיים בקיבוץ ומחוצה לו, חלקים מיומנים אישיים וקיבוציים ונתונים וטבלאות מוערים למכביר ועוד; הצגת מחקרים "מגוונים אסכולות" מבחינת ראייתם את תולדות הקיבוץ על כל רכיביהם; דיון בכל התנועות הקיבוציות ותנועות הנוער הרלבנטיות, ובמינון המתאים להיקפן והשפעתן (הקיבוצים הדתיים ותנועות הנוער הקטנות נזכרים, ובדין, פחות מהתנועות החילוניות ותנועות הנוער העיקריות שהזינו אותן); שימוש מגוון בממד הזמן, כלומר אירועי יסוד בתולדותיהן של התנועות הקיבוציות, שנות הפילוג וגלי העלייה וההתיישבות השונים, לצד אורחות החיים בעשורים שלפני קום המדינה ואחריו. ולבסוף, הפרמטר הבודק את אוכלוסיית המשתמשים – החוקרים, הקהל הרחב, הסטודנטים, מקבלי ההחלטות, או כולם גם יחד. נראה, שבדומה למהדורה האנגלית, התשובה היא שהספר נועד לכל הקהלים הללו, ועזריו כ"אנציקלופדיה זוטא" יועילו לכל הקורא את הספר **רק שביל כבשו רגלי: תולדות התנועה הקיבוצית**.

פרופסור אבנר בן-עמוס הוא היסטוריון של החינוך ומלמד בבית הספר לחינוך באוניברסיטת תל-אביב.

benamos@post.tau.ac.il :7"איT

הלא-יהודיות, נועדו להדגים, כבר בפתיחה, את המורכבות והבעייתיות של הזהות היהודית-הישראלית-הערבית במדינת ישראל של ימינו, ולשמש חלק מן המסגרת הפוליטית של הספר. בפרק האחרון והמסכם הוא שב לשאלת הזהות, ואחרי שהוא מתאר את העיסוק הציוני בתפישות של גזע ובתורשה, הוא מציג את פתרונו שלו לצירוף האוקסימורוני של "מדינה יהודית ודמוקרטית". כיוון שכבר אי-אפשר להפוך את ישראל למדינת לאום אחידה והומוגנית, ועל מנת למנוע קיפוח נוסף של האזרחים הישראלים-הפלשתינאים, יש לפתח בה מדיניות דמוקרטית רבת-תרבותית, שתעניק להם שוויון זכויות מלא ואוטונומיה תרבותית.

אך הצגת עמדה פוליטית זו, גם אם היא נחשבת בעיני מגזרים מסוימים כרדיקלית, אינה יכולה להסביר לבדה את עוצמת הסערה שחולל הספר. עמדות שכאלה כבר הוצגו בעבר על-ידי דוברים ישראלים-יהודים, לרבות זנד עצמו, ואי-אפשר לראות בהן את "שליטת קיומה של מדינת ישראל". את הגורם לזעזוע שחשו בו חלק מן הקוראים יש לחפש, אם כן, בחלק ההיסטורי של הספר, שהחיבור בינו לבין המסגרת הפוליטית הוא שהצית את אבק השִׁפְרָה.

בחלק זה שלושה פרקים, שמופיעים אחרי הפרק התאורטי, ומהווים את ליבת הספר. בפרקים אלה הניתוח הוא בעיקר היסטוריוגרפי: ההיסטוריה היהודית מתוארת דרך עיניהם של ההיסטוריונים והחוקרים האחרים שכתבו על אודותיה – הן אלה שכוננו את העם היהודי כסובייקט היסטורי, כגון היינריך

הדבר הבולט הראשון הוא הכותרת. היא מסתיימת אמנם בסימן שאלה, אולם כל-כולה סימן קריאה. העם היהודי – כך היא קובעת – הוא בגדר המצאה, וכעת נותר רק לגלות מי המציא אותו, כיצד ומתי. זוהי כותרת פרובוקטיבית, מושכת עין ומזמינה הטחת גידופים וחרפות, אבל עיון מדוקדק בספר מראה, כי היא אינה משקפת במדויק את טענתו של זנד. בפרק המבוא התאורטי, שכותרתו הראשית היא "ליצר אומות", מודה זנד, כי העם "הוא מונח נזיל במיוחד והשימוש האידיאולוגי בו, אשר לרוע המזל נותר מרושל להחריד, מקשה עד היום על הכללתו בשיח בעל משמעות" (עמ' 35). טענתו ההיסטורית אינה נוגעת, אם כן, לעם האמורפי, הקֶדֶם-לאומי, אלא ללאום, שהוא תופעה מאוחרת אשר קל יותר להגדירה. זנד מדגיש בעיקר את הפן הדמוקרטי של קבוצת האנשים המגדירה עצמה כלאום, והחותרת להגדרה עצמית בהסתמך על תרבות וטריטוריה משותפות (עמ' 46). הממד השוויוני והריבוני של הלאום והקשר שלו לתהליכים של תיעוש ועיור הופך אותו לתופעה מודרנית, שנוצרה מתי שהוא בין שלהי המאה השמונה-עשרה לתחילת המאה התשע-עשרה, תחילה באירופה המערבית, ואחרי-כן באזורים נוספים של העולם.

אם "העם" נעדר ממערכת המושגים הלאומית של זנד, הרי שגם המונח "המצאה" אינו בנמצא בפרק התאורטי של ספרו. הוא אמנם מסתמך על חוקרים כארנסט גלנר (Gellner) ואריק הובסבום (Hobsbawm), שהבליטו את המודרניות של הלאום והרבו להשתמש לגביו במילה "המצאה", אך דומה שהוא מעדיף – ובצדק – את גישתו של בנדיקט אנדרסון (Anderson). האחרון טען, כי אין לתאר את הלאום כ"המצאה" אלא כ"קהילה מדומינת", כיוון שכך אפשר להבליט את הממד התרבותי-היצירתי שבכיוון הקהילה הלאומית, ולהימנע מן החשיבה הפשטנית המנגידה אמת מול זיוף. משום כך נמצא בספרו של זנד טענה בדבר חשיבות "דמיון הלאום" (עמ' 32), כותרת של תת-פרק כגון "ממיתוס אתני למדומיין אזרחי" (עמ' 53), ותשומת-לב רבה לשאלות של ייצור תרבות, בייחוד על-ידי שכבת האינטלקטואלים הלאומית. את התובנות התאורטיות הללו מיישם זנד בפרקים הבאים על התנועה הציונית, כתנועה לאומית שנוצרה באירופה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, הודות, בין השאר, למאמצים של שורת היסטוריונים חשובים. משום כך, כותרת מדויקת יותר של הספר הייתה יכולה להיות "מתי ואיך דמיינה התנועה הציונית את עצמה כתנועה לאומית?" אולם כותרת כזו, יש להודות, הייתה זוכה לתשומת-לב פחותה בהרבה.

כמובן שלא די בכותרת כדי להסביר את פרץ הרגשות שחולל הספר. על מנת לעשות זאת יש לבחון את כל חלקיו, כיוון שמדובר במכלול שלם אשר משלב ניתוח היסטוריוגרפי וסדר יום פוליטי. פתח הדבר נראה, במבט ראשון, כתרגיל נוסף של *ego history* – סוגה אוטוביוגרפית, שאותה התחילו אנתרופולוגים ואימצו היסטוריונים, ובה מספר החוקר על עצמו כדי להסביר את המסלול האינטלקטואלי שעשה ואת ההשפעה שהייתה לכך על עמדותיו. אך הסיפורים שמספר לנו זנד על אודות חותנו, אביו, ידידיו הערבים ותלמידותיו

גרץ, שמעון דובנוב ובן-ציון דינור, והן אחרים, שקראו תיגר על הנחות היסוד של קודמיהם, כגון ישראל פינקלשטיין, ישראל יובל ופול וקסלר. אולם בעוד שניתוח היסטוריוגרפי עוקב בדרך-כלל בצורה כרונולוגית אחרי התפתחות הכותבים, עמוד השדרה הכרונולוגי במקרה זה הוא הסיפור של העם היהודי. זנד מתחיל בתקופת המקרא, ממשיך עם חורבן בית שני והגלות, ומסיים עם סיפור היווצרותן של ה"תפוצות" השונות: בתימן, צפון-אפריקה, ספרד ואשכנז. תוך שהוא מסתמך על כתביהם של היסטוריונים "ישנים" ו"חדשים" כאחד, הוא מראה עד כמה התנ"ך אינו יכול להוות סיפור היסטורי מהימן, וכיצד הדמוגרפיה המשתנה של העם היהודי היא פרי תהליכים מורכבים של הגירה, התבוללות והתגירות, ולא של אקט חד-פעמי של הגליה בעקבות חורבן בית שני או מרד בר-כוכבא. כל זה כבר נחקר וסופר על-ידי אחרים, ובכל זאת, רק הגרסה של זנד יצרה גלי הדף ניכרים. מדוע זה קרה?

התשובה לכך נעוצה, ראשית, בסינתזה ההיסטורית הרחבה שמוצגת לפנינו בספר. בעוד שרוב ההיסטוריונים המקצועיים עוסקים בתקופה תחומה ומוגבלת, ופונים לקהל צר של יודעי דבר, ספרו של זנד דן בתקופה ארוכה ביותר – מאז ראשית העם, בתקופת המקרא, ועד ימי-הביניים, כאשר יש להוסיף לכך גם את העידן המודרני, שבו נכתבה ההיסטוריה של התקופה הזו. סינתזה זו משמיטה את הקרקע מתחת לשתי הנחות יסוד, שלא היו אמנם מנת חלקם של ההיסטוריונים המקצועיים, אך היו – ועודן – מקובלות על הציבור הרחב. ההנחה הראשונה מתארת את מהלך ההיסטוריה של העם היהודי כתנועת מטוטלת: לידה בארץ ישראל, יציאה כפויה לגלות ושיבה מאוחרת לארץ ישראל – תנועה המאפשרת להציג את ההיסטוריה היהודית במונחים בנייניים של חורבן ותקומה. ההנחה השנייה, שעומדת בסתירה מסוימת להנחה הראשונה (אבל הציבור הרחב מסוגל להתעלם מסתירות ומתחים פנימיים) היא, כי העם היהודי הוא סובייקט רציף (מבחינת הזמן) ואחיד (מבחינת המרחב): רציף – כלומר, שהייתה קיימת המשכיות ורציפות דמוגרפית של העם לאורך כל ההיסטוריה; אחיד – כלומר, שבכל אחת מן התקופות, היו כל הקהילות היהודיות המפוזרות ברחבי תבל מאורגנות באותו אופן ומאחדות סביב אותה תרבות ואותם ערכים. זוהי סינתזה שעוסקת יותר בפירוק של הנרטיב המקובל מאשר ביצירה של נרטיב חדש. כאשר זנד, שמתמחה רק בחלק קטן מן התקופה שאותה הוא סוקר, מציע נרטיב חלופי הנוגע, למשל, לתהליך יצירת התנ"ך או למקור הכוזרי של יהדות פולין, הוא נותר בתחום ההיפותוזות והספקולציות הבלתי-מבוססות.

אך חשיבות הספר נעוצה, בסופו של דבר, בניסיון לערער על הנחות היסוד, שעליהן מבוסס דימוי העבר הלאומי של הציבור הרחב. הנחות אלה מונחלות לו באמצעים רבים ושונים: על-ידי טקסטים רשמיים סמכותיים, כגון מגילת העצמאות ("בארץ ישראל קם העם היהודי..."); טקסי זיכרון יהודיים ולאומיים, כגון סדר פסח או יום הזיכרון לחללי צה"ל; ואתרי זיכרון, כגון מצדה או מרכז "שרשרת

הדורות" שבמנהרת הכותל המערבי. גם מערכת החינוך הממוסדת תורמת לקיבוע הנחות היסוד הללו: את התנ"ך מלמדים כטקסט היסטורי אמין, ואת התקופה המאוחרת יותר, שבה עוסק זנד, מלמדים באופן שטחי בשיעורי ההיסטוריה בסוף בית-הספר היסודי ובתחילת חטיבת הביניים (להוציא את תקופת בית-שני, אשר "זכתה" מטעמים לאומיים להיכנס לחטיבה העליונה ולבחינת הבגרות). כך נוצרה תבנית בסיסית מאוד, פשוטה וקשיחה, של זיכרון קולקטיבי, וכל מידע חריג מתאים את עצמו אליה, או נדחה כ"משרת את אויבינו".

ספרו של זנד שייך אם כן לסוגה של ספרי מדע פופולרי, שמסכמים למען הקהל הלא-מקצועי את החידושים העיקריים והתגליות האחרונות של אנשי המדע. גם סגנון הכתיבה של הספר מעיד על הסוגה שאליה הוא שייך. הוא כתוב באופן נגיש וסוחף – להוציא את הפרק התאורטי – עם אנקדוטות מרובות ובשפה עשירה בדימויים. עושר הדימויים עולה לעתים על גדותיו, כמו במקום שבו מתואר בן-ציון דינור בשתי פסקאות עוקבות כנפח "שיצק את האזיקים" ההיסטוריוגרפיים הלאומיים, וכבנאי "שהוסיף את הלבנים" על היסודות שבנה גרץ (עמ' 106-107). גם השימוש המרובה בשם העצם "ערסל" כפועל בעל שורש מרובע, אינו תורם לבהירות, כגון במשפט "אצל בער המיתוס התנכ"י המלמד על המוצא מערסל לפיכך גם טלוס לאומי" (עמ' 105). אך זהו כנראה המחיר שיש לשלם עבור הרצון להיות מקורי וגם להגיע אל קהל רחב. ובכל זאת קיים הבדל חשוב בין **מתי ואיך הומצא העם היהודי?** ויצירות אחרות של מדע פופולרי: הממד הפוליטי. האופן שבו הוא קורא תיגר על האמונות העממיות בנוגע להיסטוריה הלאומית ומסקנותיו הפוליטיות הם שיצרו את הסערה הציבורית.

עם כל האהדה שיש לי לפרויקט החינוכי של זנד, צריך להודות, שאין שום סיכוי כי הסערה שחולל תצליח להטביע את ספינת הזיכרון הלאומי. התבנית הבסיסית והקשיחה של דימוי העבר מגיעה אלינו בערוצים רבים ושונים, וקשה להניח שספר אחד, פופולרי ככל שיהיה, יוכל לשנות אותה. נוסף לכך, לא צפוי שחידושי המחקר ההיסטורי יחלחלו במהרה לתודעה הציבורית. אין זה רק בשל הזמן שעובר בדרך-כלל בין הופעת החידוש בשדה האקדמי ואימוצו בשדה הציבורי, וגם לא רק בגלל ההבדל בין מורכבות התמונה שמציגים ההיסטוריונים – אשר לעולם אינם אחידים בעמדתם – והתבנית הפשוטה של הזיכרון הלאומי. לשתי הנחות היסוד, על אודות תנועת המטוטלת והרציפות האחידה של קיום העם, יש עדיין משמעות פוליטית חשובה מכדי שאפשר יהיה לוותר עליהן בנקל, בעיקר בסיטואציה של סכסוך לאומי מתמשך. למרות שהלגיטימיות של הריבונות הלאומית נשענת על הרצון המשותף של חברי האומה בהווה – "משאל העם היומיומי" במילותיו של ההיסטוריון הצרפתי ארנסט רנן (Renan) – העבר המדומיין מספק את הבסיס של הזהות ומהווה משאב לאומי בלתי-מתכלה.